

OVER STOUTE DINGEN DOEN
Een inleiding criminologische psychologie

Stef Decoene (red.)

Over stoute dingen doen
Een inleiding criminologische psychologie

Acco Leuven / Den Haag

Eerste druk: 2016

Gepubliceerd door

Uitgeverij Acco, Blijde Inkomststraat 22, 3000 Leuven (België)

E-mail: uitgeverij@acco.be – Website: www.uitgeverijacco.be

Voor Nederland:

Acco Nederland, Westvlietweg 67 F, 2495 AA Den Haag, Nederland

E-mail: info@uitgeverijacco.nl – Website: www.uitgeverijacco.nl

Omslagontwerp: www.frisco-ontwerpbureau.be

Omslagillustratie: Karl Witkowski, *Stealing Apples*, 1890.

© 2016 by Acco (Academische Coöperatieve Vennootschap cvba), Leuven (België)

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by mimeograph, film or any other means without permission in writing from the publisher.

Inhoud

INLEIDING	13
<i>Stef Decoene</i>	
DEEL 1 Een algemeen-psychologisch procesmodel van normoverschrijdend handelen	
HOOFDSTUK 1 Normoverschrijdend handelen: een basismodel	23
<i>Stef Decoene</i>	
1. Sociologische theorieën van delinquentie: bouwstenen voor een algemeen psychologisch model van normoverschrijdend handelen	23
1.1. Sociaal-lerentheorie	26
1.2. Veralgemeende-stresstheorie	27
1.3. Zelfcontroletheorie	28
1.4. Welke theorie is het meest robuust?	29
2. Een Procesmodel van persoonlijk handelen	31
2.1. Vooronderstellingen	31
2.2. Handelen wordt geleerd op basis van cognitieve en sociale invloeden	33
2.3. Dispositioneel versus procesmodel over persoonlijk functioneren	35
2.4. (Zelf)regulatie	39
2.5. Zelfsturing, of manager zijn van het eigen handelen	40
2.6. Socialiteit als noodzakelijke voorwaarde voor de ontwikkeling van agency	42
3. We hebben veel robuuste kennis over oorzaken van normoverschrijdend handelen	42
3.1. Causale domeinen	42
3.2. Normoverschrijdend handelen ontwikkelt zich	44
3.3. De causale domeinen krijgen plaats in een procesmodel	46
4. Conclusie	49
Kernreferenties	50
HOOFDSTUK 2 Criminogene situaties co-determineren normoverschrijdend handelen: 'het overviel mij, het gebeurde, zij begon'	51
<i>Stef Decoene</i>	
1. Routine-activiteitentheorie en gesitueerde-actietheorie	52
2. Kenmerken van criminogene situaties	54

3. De situatie in een procesmodel: doordrongen van motivatie en doelgerichtheid	57
4. Besluit	64
Kernreferenties	65
HOOFDSTUK 3 Ontwikkelingsfactoren	67
<i>Chris Smolders</i>	
1. Methodologische vraagstukken	67
2. Ontwikkelingstrajecten	69
3. Leeftijdsgebonden factoren voor de ontwikkeling van delinquent gedrag	71
3.1. Hechting	72
3.2. Ouderschap	73
3.3. Temperament	75
3.4. Zelfcontrole	76
3.5. Empathie	78
4. Besluit	80
Kernreferenties	81
HOOFDSTUK 4 Sociale processen: de persoon in zijn omgeving	83
<i>Sara Rowaert en Stijn Vandevelde</i>	
1. Invloed van sociale processen op het ontstaan van normoverschrijdend gedrag	84
2. Opgroeien in een sociale omgeving	87
2.1. Familie en gezin	87
2.2. Buurt	88
2.3. School	89
2.4. De adolescentieperiode	90
3. Sociaal kapitaal	90
4. Volwassenheid	91
5. Besluit	93
Kernreferenties	94
HOOFDSTUK 5 Wanneer criminogene processen de overhand halen: persoonlijk normoverschrijdend handelen	95
<i>Stef Decoene</i>	
1. Kiezen voor de term ‘antisociaal functioneren’ eerder dan ‘gestoord functioneren’	95
2. Negatieve emoties zetten normvolgend handelen onder druk	98
3. Antisociale cognities vergemakkelijken normoverschrijdend handelen	101
4. (Zelf)regulatie die incongruent is met de sociale norm stapt tot bij normoverschrijdend handelen	105
4.1. Impulsiviteit, (ongesocialiseerd) sensatiezoeken, zelfcontrole en andere vormen van (on)nadenkend handelen	106

4.2. Agressiviteit	107
4.3. Empathie: een complexe sociale-regulatiestrategie	111
5. Besluit	115
Kernreferenties	116
DEEL 2 Is een algemeen procesmodel écht algemeen? Toepassing op vormen van normoverschrijdend handelen	
HOOFDSTUK 6 Stoute meisjes en gevaarlijke vrouwen zijn zoals andere stoute en gevaarlijke personen	119
<i>Stef Decoene</i>	
1. Zijn vrouwen ooit écht stout?	120
2. Wat zijn relevante 'biologische' verschillen tussen mannen en vrouwen?	122
3. Wat zijn relevante psychologische verschillen tussen mannen en vrouwen?	124
4. Zijn er geslachtsverschillen voor risico- en criminogene factoren?	127
5. Besluit: hoe verklaren we de gender gap?	129
Kernreferenties	131
HOOFDSTUK 7 Seksuele delinquentie	133
<i>Dirk Van de Putte</i>	
1. De regulatie van de menselijke seksualiteit	134
1.1. Dual control model	135
1.2. Een geïntegreerde theorie van seksueel delictgedrag	136
1.3. Incentive motivation theory	137
2. Een overzicht van seksueel deviant gedrag	139
2.1. Stoornissen in de stimuluscompetentie	140
2.2. Stoornissen in de regulatie van liking/wanting/satiation	145
3. Besluit	154
Kernreferenties	155
HOOFDSTUK 8 Bestaan er écht slechte mensen? Over psychopathie en psychopathische kenmerken	157
<i>Stef Decoene</i>	
1. Wat is psychopathie?	157
1.1. PCL-R	158
1.2. Prevalentie	161
2. Ontstaansfactoren voor psychopathie	162
3. Psychopathische kenmerken in een sociaal-cognitief procesmodel	164
4. Behandeling van psychopathie	166

5. Besluit	167
Kernreferenties	169
HOOFDSTUK 9 Over eksters en gieren: dieven, overvallers, brandstichters en witteboordencriminelen	171
<i>Stef Decoene</i>	
1. Wegnemen voor eigen profijt	173
1.1. Overvallers	173
1.2. Inbrekers	176
1.3. Witteboordendelicten: stout zijn achter een façade van fatsoen	179
2. Wegnemen door stuk te maken	182
3. Besluit	184
Kernreferenties	186
HOOFDSTUK 10 Milieumisdrijven	187
<i>Lieselot Bisschop</i>	
1. Wat is milieucriminaliteit?	188
2. Types milieumisdrijven	189
2.1. Groene milieucriminaliteit	189
2.2. Bruine milieucriminaliteit	190
2.3. Witte milieucriminaliteit	190
3. Slachtoffers van milieumisdrijven	190
4. Daders van milieumisdrijven	192
5. Etiologie van milieumisdrijven	194
5.1. Individuele criminogene factoren	194
5.2. Criminogene organisatiestructuur en -cultuur	197
5.3. Criminogene factoren op samenlevingsniveau	198
6. Besluit	199
Kernreferenties	200
HOOFDSTUK 11 Een inleiding tot de complexiteit van collectief geweld	201
<i>Christophe Busch</i>	
1. Wat is collectief geweld?	202
2. Collectief geweld als een proces van wisselwerking tussen verschillende (f)actoren	205
3. Enkele belangrijke beïnvloedende (f)actoren op het continuüm van geweld	208
3.1. Contextuele factoren: achterstelling en discriminatie	208
3.2. Individuele factoren: pathologie, persoonlijkheid en demografie	209
3.3. Dreiging: aard, cognitie en emotie	209
3.4. Sociale identiteit en ideologie	210
3.5. Groepsprocessen: verbondenheid, conformiteit, gehoorzaamheid	211

3.6. Sociostructurele factoren: sociale steun, sociaal netwerk, sociaal kapitaal	213
3.7. Mechanismen van morele uitsluiting en rechtvaardigingsprocessen	213
3.8. Tipping point en point of no return?	214
4. Toekomstige uitdagingen	215
Kernreferenties	216
DEEL 3 Behandelen van wie normoverschrijdend handelt	
HOOFDSTUK 12 Wat geleerd werd, kan (vaak) afgeleerd worden: principes van zinvol delictgericht behandelen	219
<i>Stef Decoene en Stijn Vandevelde</i>	
1. Hoe kunnen we de kans op normoverschrijdend handelen zinvol beïnvloeden?	219
2. Responsiviteit	223
2.1. Aandacht voor algemene levensdoelen	225
2.2. Levenskwaliteit	226
2.3. Aandacht voor motivatie	227
2.4. Hoe kunnen we responsiviteit optimaal verankeren binnen what-works?	227
3. Programma-integriteit	229
4. Het programmamodel is wetenschappelijk robuust	231
5. We weten ook best veel over wat niet werkt	232
6. Besluit	236
Kernreferenties	237
HOOFDSTUK 13 Het risicoprincipe: inschatten van de behandelintensiteit	239
<i>Stef Decoene</i>	
1. De wetenschap van voorspellen	244
1.1. Hoe predictoren kiezen?	245
1.2. Basisratio	248
2. Methoden voor risicotaxatie	253
3. Gescoord! Wat nu?	255
4. Besluit	258
Kernreferenties	259
HOOFDSTUK 14 Desistance: op zoek naar het rechte pad	261
<i>Gaetène De Smaele</i>	
1. Inleiding en definitie	261
2. Theorieën over desistance	263
2.1. Sociale structuren	263
2.2. Agency en identiteit	263
2.3. Interne en externe factoren in continue interactie	264

INHOUD

3.	Gebruik maken van kennis over desistance	266
3.1.	Desistance bevorderen	267
3.2.	Inschatten van desistance	269
3.3.	Impact van detentie	270
4.	Besluit	271
	Kernreferenties	272
HOOFDSTUK 15 Behandelvaardigheden en werkrelatie bij forensische cliënten		273
	<i>Ans Vandepierre</i>	
1.	Behandelrelatie en behandelmethode	273
2.	Behandeling/therapie bij forensische cliënten	274
2.1.	Focus op gedrag en de oorzaken ervan	274
2.2.	Motivatie	275
3.	Behandelaarsvaardigheden en -kenmerken	276
3.1.	Behandelaarskenmerken die relevant zijn bij het werken rond het gedrag van een cliënt	277
3.2.	Behandelaarskenmerken die relevant zijn bij het werken rond de motivatie van een cliënt	278
3.3.	Behandelaarskenmerken die relevant zijn bij het werken rond motivatie en gedrag	283
3.4.	Beloftevolle maar niet-bewezen behandelaarskenmerken	285
4.	Besluit	286
	Kernreferenties	288
HOOFDSTUK 16 Forensische therapie bij seksueel grensoverschrijdend gedrag		289
	<i>Kris Vanhoeck</i>	
1.	De effectiviteit van therapie	290
2.	Elk goed programma begint met een evaluatiefase	292
3.	Een therapeutisch kader	294
4.	Specifieke recidivebeperkende interventies	295
4.1.	Klassieke en cognitieve gedragstherapeutische interventies	296
4.2.	Seksuologische interventies	297
4.3.	Contextgerichte interventies	299
4.4.	Andere veelbelovende interventies	300
4.5.	Interventies gericht op andere probleemgebieden	301
5.	Besluit	303
	Kernreferenties	305

INHOUD

HOOFDSTUK 17	Werken met minderjarige delinquenten	307
	<i>Kelly Neyens en Ann Smets</i>	
1.	Jong en delinquent	307
1.1.	Cijfermateriaal	307
1.2.	Resultaat: antwoord vanuit de samenleving	308
2.	Werkzame factoren	309
2.1.	Algemeen werkzame factoren	310
2.2.	Specifieke werkzame factoren	311
3.	Wat werkt niet of waarover weten we te weinig?	318
4.	Responsiviteit	320
5.	Besluit	322
	Kernreferenties	323
	Besluit	
	Over 'stoute dingen doen'	325
	<i>Stef Decoene</i>	
	Over de auteurs	333

Inleiding

Stef Decoene

We ontsnappen niet aan de toenemende aandacht voor ervaren onveiligheid, vooral niet als die onze nabije omgeving raakt. Getuigenissen over seksueel misbruik in de kerk maken ons bezorgd over onze kinderen; het verhaal van een juwelier die werd overvallen, maakt ons bang voor het verlies van ons eigen bezit; geweld allerhande doet ons vrezen voor ons leven en welzijn; aanslagen zetten ons aan tot hypersensitieve aandacht voor het minste dat van het gewone afwijkt.

Misdrijven krijgen veel media-aandacht. Ernstige misdaden worden uitgebreid en vaak sensatiegericht beschreven en geanalyseerd, nog voor iets écht geweten is over het gebeuren. Een uitzonderlijke misdaad snijdt bovendien door de vele illusies heen die we koesteren over een goede en controleerbare wereld, en leidt tot een massale maatschappelijke onrust, waarbij vaak snel de roep weerklinkt om politiek repressief in te grijpen.

Wie een misdrijf of misdaad pleegt, komt in onze samenleving in een zeer paradoxale situatie terecht. Enerzijds is er de publieke oproep tot straffen, die de media sterk belichten. Justitie beschikt over een steeds gevarieerder arsenaal van strafmaatregelen, en zeker de straffen voor de ernstiger misdaden worden zwaarder. We staan niet te wachten tot een dader terugkeert, maar stigmatiseren veeleer, onder meer met beperkingen op waar te wonen en bij het vinden van werk, of met uitsluiting. Die effecten worden mee gekleurd door onze nood om zo goed mogelijk te kunnen voorspellen wie, wanneer en hoe, nieuwe feiten zou kunnen plegen.

Anderzijds is er nog nooit zoveel aandacht geweest voor de manier waarop daders geholpen kunnen worden. Daarbij staat centraal welke begeleidingen en interventies noodzakelijk zijn om hen een 'goed leven' te laten leiden. Behandelingsprogramma's worden uitgedokterd en Centra Geestelijke Gezondheidszorg en psychiatrische instellingen worden gesubsidieerd om die forensische behandelingen aan te bieden.

De criminologische psychologie bevindt zich op de dwarsdoorsnede van veel van de hierboven beschreven maatschappelijke bewegingen. Wat die tak van de psychologie precies inhoudt en te bieden heeft, komt in dit boek uitgebreid aan bod.

We kunnen onze omgeving niet veiliger maken als we niet bereid zijn écht te begrijpen hoe het komt dat mensen – personen zoals u en ik – tot soms gruwelijke dingen in staat blijken te zijn. We kunnen zonder robuuste kennis niet op een redelijke en verantwoorde wijze

misdriven voorspellen. We moeten sereen en objectief-wetenschappelijk de vragen die misdaden oproepen, bestuderen en verklaren. Er is geen andere weg.

We moeten in onze interventies die kennis ook écht in de praktijk willen brengen en doen wat onze kennis aanlevert. Het heeft geen zin complexe beslissingen te laten bepalen door blinde emoties, en evenmin is het nuttig om terug te vallen op niet-getoetste vooronderstellingen of overgeleverde sociale en persoonlijke attitudes. Het heeft ook geen zin om wetenschap alleen maar te gebruiken wanneer die onze vooronderstellingen ondersteunt.

De criminologische psychologie leert dat plegers van misdrijven en misdaden meestal personen zijn zoals u en ik. Ze denken, voelen en willen zoals u en ik. Ze worden niet blind gedreven door primitieve emoties, ze worden niet willoos gestuurd door negatieve maatschappelijke factoren, ze zijn niet meer (of minder) gestoord dan u en ik. Verklaan hoe (ernstig) normoverschrijdend handelen ontstaat, volgehouden wordt, uitdooft of via interventies verzacht of stopt, is dé doelstelling van de criminologische psychologie. Samen met alle deskundigen die aan dit boek meewerkten, hoop ik dat dit boek hiertoe kan bijdragen.

Keuzes

Elk handboek maakt onvermijdelijk vooronderstellingen. Dat is hier niet anders. Laat me er vooraf enkele vermelden.

De criminologisch-psychologische referentie is *Psychology of Criminal Conduct* (PCC) van Andrews en Bonta (2010). Hun handboek is niet het enige op de markt, maar bij consensus wel het beste. Het is geschreven door onderzoekers die verantwoordelijk zijn voor de heropleving van een psychologisch perspectief op normoverschrijdend handelen: criminologische psychologie moet kaderen binnen de algemene psychologie. Ze halen de mythe van de gestoorde misdadiger onderuit: daders zijn zelden abnormaal, maar moeten in de eerste plaats benaderd worden als personen die ongewenst handelen. Dat zal een van de redenen zijn waarom ze vanuit zowel repressieve als liberale hoek zoveel tegenkanting krijgen. Bovendien integreren ze wetenschappelijk verklaren met het formuleren van klinisch efficiënte én effectieve interventies. Hun perspectief wordt niet voor niets benoemd als de *what-works* (*when, and for whom*)-benadering.

Dit handboek volgt de structuur van een PCC-benadering. Eerst komt het algemene psychologische kader aan bod (hoofdstukken 1-5): ontwikkelingspsychologische processen, psychologische factoren, sociale factoren. Eerder nieuw, ook vanuit internationaal standpunt, is een autonoom hoofdstuk over situationele determinanten voor normoverschrijdend handelen. Waarom er geen hoofdstuk opgenomen is over middelenmisbruik, op zich wel een zeer belangrijk thema, komt in hoofdstuk 1 ter sprake.

Het tweede deel behandelt concrete voorbeelden van normoverschrijdend handelen (hoofdstukken 6-11). Hoe effectieve behandelinterventies vorm kunnen krijgen (hoofdstukken 12-17), stoffeert het derde deel. In het besluit trek ik een aantal consequenties zonder de ballast van het wetenschappelijk refereren.

De voorbeeldkeuze in het tweede deel is niet neutraal. Er zijn geen hoofdstukken opgenomen over geweld omdat hierover al Nederlandstalige boeken beschikbaar zijn. Partnergeweld komt uitgebreid aan bod in het degelijke boek van Groenen, Jaspert en Vervaeke (2011); klassieke geweldsmisdrijven (zij het vanuit een eerder psychopathologiserend perspectief) vind je in Decleercq (2011). Er is geen apart hoofdstuk over jeugddelinquentie, omdat we internationale mees-terboeken in het Nederlands hebben (Loeber, Hoeve, Slot, & van der Laan, 2015; Loeber, Slot, & Sergeant, 2001; Loeber, Slot, van der Laan, Hoeve, & Graag, 2010; Weijers & Eliaerts, 2015).

De negatieve keuzes lieten toe om plaats te maken voor normoverschrijdend handelen dat veel te weinig aan bod komt in criminologisch-psychologische handboeken én de algemene aandacht. Er is bijvoorbeeld een hoofdstuk gewijd aan eigendomsdelicten, de meest voorkomende vorm van normoverschrijdend handelen, maar ook de minst bestudeerde.

Nieuw en maatschappelijk cruciaal zijn de hoofdstukken over milieumisdrijven en collectief (genocidaal) geweld. De onmiskenbare klimaatverandering en de manifestaties van extreem geweld in onze dagelijkse omgeving zijn essentiële thema's voor een toekomstgerichte criminologische psychologie. Het is een teken aan de wand dat ze in recente literatuur expliciet met elkaar verbonden worden (Snyder, 2015; Walzer, 2012). Beide hoofdstukken bieden bovendien een noodzakelijke correctie op een mogelijk te eng individualiserende kijk op normoverschrijdend handelen. Ze tonen 'exemplarisch' hoe al het normoverschrijdend handelen maatschappelijk, ideologisch en politiek bepaald is en signaleren dat een criminologische psychologie pas ten volle betekenis krijgt wanneer we die integreren met (criminologische) sociologie, economie, politiek en antropologie.

Ik besliste wel om hoofdstukken op te nemen over gender en seksuele delinquentie (ondanks een uitgebreide, ook Nederlandstalige, literatuur). Op een exemplarische manier leert de lezer zo het enorme belang inzien van biologische factoren bij het tot stand komen van (ernstig) normoverschrijdend handelen. Bovendien is de behandeling van seksuele delinquentie in veel opzichten de historische en ruimtelijke locus waar de criminologische psychologie zeker in Vlaanderen begint en waar het zorglandschap zich het meest structureel verankerd weet.

Dat het derde deel start met een hoofdstuk over zinvol behandelen, was evident. Hoofdstuk 12 gaat ervan uit dat de vaak bitsig gevoerde oppositie tussen *what-works* (Andrews & Bonta, 2010) en de zogenaamde *good-lives*-benadering (GLM) (Ward & Maruna, 2007) meer problemen oplevert dan oplost, dat de tegenstelling bovendien schijnbaar is en dat integratie vanzelfsprekend is. Die integratie toont echter ook hoeveel complexe thema's er te bespreken zijn. Zo werd bijvoorbeeld beslist om een hoofdstuk over het risicoprincipe (hoofdstuk 13) in te voegen: dat principe wordt zeer vaak fout begrepen en dat wanbegrip ligt mee aan de basis van de broederstrijd tussen *what-works* en GLM. Hier plaats ik het echter naast een bespreking van *desistance* (hoofdstuk 14), het proces van het stoppen met normoverschrijdend handelen. De reden is dat een fout begrepen risicoprincipe vaak als tegengesteld aan het *desistance*-onderzoek wordt gepresenteerd, terwijl dat binnen een procesmodel van persoonlijk functioneren eigenlijk niét het geval is, veeleer integendeel. Een hoofdstuk over *desistance* illustreert (opnieuw) dat te sterk individualiseren en decontextualiseren ook bij het behandelen valkuilen zijn.

Hoofdstuk 15 verkent internationaal onontgonnen gebied. Eerder dan het te hebben over hoe zinvol behandelen afhankelijk is van de manier waarop de cliënt functioneert, gaat dit hoofdstuk in op wat de behandelaar moet doen en kunnen om een zinvolle behandeling te laten slagen. De boodschap is hier zeker ook hoe weinig we weten.

Uit de veelheid van mogelijke voorbeelden van behandelen komen er in dit boek twee aan bod. Hoofdstuk 16 biedt een synthese van wat we weten over het behandelen van seksuele delinquentie. Hoofdstuk 17 doet hetzelfde voor de behandeling van minderjarige delinquenten. Het eerste voorbeeld volgt uit de keuze om seksuele delinquentie als delictvoorbeeld op te nemen; het tweede voorbeeld is opgenomen omdat vroegtijdig ingrijpen zo vanzelfsprekend is maar vaak vergeten wordt bij een attitude die te sterk gericht is op bestraffen. Beide hoofdstukken bieden een inventaris van werkzame (en soms minder werkzame) methodieken die de lezer een handig startpunt bieden voor een verdere verkenning van de (klinisch-) wetenschappelijke literatuur.

Omgaan met gemis

Elk boek wordt bepaald door wat niet aan bod komt, en dat is ondanks de vele pagina's onvoorstelbaar veel.

Het is spijtig dat er, naast de eerder benoemde 'acts of commission', geen hoofdstuk is over internetmisdrijven en de manier waarop bijvoorbeeld sociale media tot een opportuniteit voor normoverschrijdend handelen worden vervormd. Er is ook geen autonome bijdrage over witteboordendelinquentie, de veel te vaak verzwegen en mogelijk terminale ziekte van onze samenleving (dit komt wel kort aan bod in hoofdstukken 8 en 10). Ook aan drugsmisdrijven en verkeersdelicten (een plaats waar sociale desorganisatie zich symptomatisch uit), mensenhandel en seksuele exploitatie, of bendes worden geen hoofdstukken gewijd, noch aan de psychologische 'banaliteit' van wat we radicalisering noemen (de Wolf & Doosje, 2015; Richardson, 2006; Speckhard, 2012; Stern, 2003; hoofdstuk 11 raakt het thema wel aan). Er is helaas ook geen hoofdstuk over de impact van misdrijven op slachtoffers en hoe criminologisch-psychologische kennis gebruikt kan worden om hen te begeleiden en te ondersteunen, noch over het belang van het behandelklimaat bij interventies met daders.

Maar gelukkig voor alle auteurs, en dus ook voor u als lezer, heeft Uitgeverij Acco de mogelijkheid geboden om uit de tekst weggelaten onderwerpen en nuanceringen toch een plaats te geven. We leven en lezen steeds meer in een virtuele wereld. U vindt bij het boek een inlogcode voor een elektronisch lees- en leerplatform. Ik nodig de lezer graag en met aandrang uit om het boek ook daar te lezen. U vindt er bijkomende tekst, literatuur, video's en illustraties, die nieuwe leesmogelijkheden bieden en de auteurs en mezelf toelaten om het boek up-to-date te houden. Het boek dat u nu vasthoudt, is pas volledig wanneer u ook dat platform gebruikt, ook al voelt het in het begin misschien wat onwennig aan.

Robuuste kennis waar mogelijk

Wetenschap evolueert als sociale praktijk mee met hoe de wereld zich vormgeeft. Het is een werkveld waar te veel en te vaak moet worden ingezet op snelle publicaties in een verhitte wedijver naar citaties door andere onderzoekers, en waar de langetermijndroom die wetenschap steeds heeft gekenmerkt (te weten én te begrijpen, om zo bij te dragen aan het goede leven) soms zeer veraf is.

Eén bijzonder enge vaststelling bij de redactie van een handboek is de massale onoverzichtelijkheid van empirische gegevens en theoretische perspectieven voor elk mogelijk deelthema. Het is niet meer mogelijk om alles gelezen te hebben over psychopathie, seksuele delinquentie, emotieprocessen, ... Wetenschappelijke praktijk realiseert structureel amnesie – ik kan niet meer tellen hoe vaak ik op een onderzoek of boek stuitte dat voorbij de maatschappelijke houdbaarheidsdatum ligt, maar soms meer inzichten bood dan het eindeloos vertakkende publicatieheerlijk. Hoe kiezen in die informatiejungle, zonder in de val te trappen van de naakte individuele voor- en afkeuren?

Een tweede vaststelling is dat de betrouwbaarheid en validiteit van veel informatie onder druk zijn komen te staan. Een empirisch resultaat krijgt pas écht betekenis wanneer blijkt dat het steeds opnieuw observeerbaar is, wetenschappelijk-kritisch en methodologisch wordt getoetst binnen de intersubjectiviteit van een wetenschappelijk gesprek, en door eenzelfde resultaat met een andere methodiek ook observeerbaar te maken is. De publicatie- én citatiedruk heeft geleid tot een té weinig systematische en gevarieerde replicatie van observaties.

Maar wetenschappers zijn ook creatief én vergeten de droom van ‘ware kennis’ niet. Ze ontwikkelden tegenkrachten, gaande van de ‘*slow science*’-beweging tot methoden om wel tot stabielere kennis te komen. Aan de auteurs werd gevraagd om, waar mogelijk, een beroep te doen op meta-analyses. Een meta-analyse combineert onderzoeken op zo’n manier dat ‘robuste’ kennis gerealiseerd wordt. De term ‘robust’ is hier zeker op zijn plaats en geeft aan dat iets in de gegeven stand van zaken niet op een redelijke wijze betwijfeld kan worden (maar zonder te impliceren dat toekomstig onderzoek dat nuanceert of occasioneel onderuit zal halen). Ook meta-analyses kennen problemen, maar voor veel van die problemen zijn er pragmatisch degelijke oplossingen bedacht. Op het e-platform vindt de geïnteresseerde lezer bijkomende informatie over die ‘replicatie’-methodiek. Maar tabel 1 bevat basisinformatie om resultaten van meta-analyses te kunnen plaatsen. Meta-analyses drukken de robuustheid van een observatie uit als een effectgrootte: hoe groter, hoe zekerder we kunnen zijn dat de observatie niet meer te ‘onderhandelen’ is. De tabel beschrijft de meest voorkomende soorten en wat hun grootte bij conventie betekent. Meta-analyses zijn misschien het best te begrijpen als een experiment, waarbij er geen proefpersonen maar onderzoeken worden bevestigd. Ze zijn dus niet alleen afhankelijk van de kwaliteit van die onderzoeken, maar ook van wat de gebruiker van een meta-analyse te weten wil komen. Meta-analyses rapporteren stevast ook ‘moderator-analyses’. Wanneer een betekenisvolle effectgrootte vastgesteld wordt, kan de onderzoeker ook nagaan of dat effect mee afhankelijk is van variabelen die de sterkte van het effect beïnvloeden – uitgedrukt in een heterogeniteitsindex (Q). Betekenisvolle effectgroottes én betekenisvolle moderatoren zijn kernwoorden bij het begrijpen van de hier gerapporteerde meta-analyses.

TABEL 1. Meta-analyse. Effectgroottes en conventies voor interpretatie

Effectgrootte	Betekenis	Nuances
r	varieert tussen -1 en +1. 0,1 – = klein 0,3 – = gemiddeld 0,5 – = groot	r als variabelen continu zijn; φ (phi) als variabelen dichotoom zijn ρ (rho) als variabelen ordinaal zijn Z_r (Fisher's r): genormaliseerde effectgrootte
Cohen's d	0 = geen effect (+/-) 0,08 – 0,1 = zeer klein (+/-) 0,11 – 0,24 = klein (+/-) 0,25 – 0,34 = klein tot gemiddeld (+/-) 0,35 – 0,64 = gemiddeld (+/-) 0,65 – 1 = groot (+/-) 1 – = zeer groot	$d \cong 2r$ 'betekenis' van een effectgrootte is relatief t.a.v. het concrete domein Hedges' g: equivalent aan Cohen's d
Odds'ratio	1 = geen effect > 1,5 = klein > 2,5 = medium > 4,3 = groot effect < 1 = omgekeerd effect	in principe wanneer variabele dichotoom is

We beschikken daarnaast stapvoets over longitudinale onderzoeken. Hierin worden zich ontwikkelende individuen opgevolgd, bevraagd en 'gemeten' (zie bijvoorbeeld hoofdstuk 3). Ze laten toe meer robuuste uitspraken te doen over de oorzakelijkheid dan crosssectioneel onderzoek (dat individuen op één moment observeert). Op het e-platform werden er enkele beschreven en wordt hun belang uitgelegd.

Ook niet-academische experts aan het woord

Met dit boek willen we u iets bieden dat in de wetenschappelijke literatuur te weinig gewaardeerd wordt, namelijk praktijkgestuurde kennis. Er is, ook in Vlaanderen, veel wetenschappelijke expertise buiten de universiteit die zich te bescheiden opstelt en te weinig aan het woord komt. Die niet-academische experts hebben een bijzondere kracht: ze zijn niet alleen wetenschappelijk beslagen, maar kennen het werkveld ook van binnenuit. Ik wil hen graag, nog voor het officiële 'dank u', vermelden.

Dirk Van de Putte, psychiater (en psycholoog honoris causa), is in Vlaanderen een van de twee grondleggers van de behandeling van seksuele delinquentie. Nog voor de Dutroux-storm leidde hij een residentieel behandelprogramma in Sint-Truiden. Zonder ooit zijn medische en biologische bril te vergeten, slaagt hij erin om op een praktijkrelevante wijze psychiatrie en psychologie te verweven en de essentie van het onderwerp te tonen. Dank u wel.

Kris Vanhoeck is pionier in de humane en respect-installerende behandeling van seksuele delinquenten. Hij is medebezieler van het centrum voor daderhulp ITER te Brussel, dat in de frontlinie van forensische behandeling staat en van daaruit de praktijk vernieuwt, ondanks een structureel té kleine bezetting. Zijn expertise is ook terug te vinden in boeken die hij met zijn collega's schreef (Vanhoeck & Van Daele, 1999; Vanhoeck, 2012; Walravens, Vanhoeck, & van Canegem, 2006). Dank u wel.

Christophe Busch, jarenlang medebezieler van de forensische behandeling van geïnterneerden in Zelzate en nu directeur van Kazerne Dossin, is een groot deskundige van genocidaal en collectief geweld. Hij bereidt een doctoraat voor over dat onderwerp, maar bezorgde, samen met zijn collega's, België ook een prachtig museum met hedendaagse relevantie en internationale uitstraling, dat niet alleen het recente verleden structureel in de herinnering houdt, maar ook de lessen ervan voor de toekomst van de mensheid toont. Dank u wel.

Chris Smolders, een bijzonder belezen expert in de zorg aan minderjarige daders, maakte in een voor de bijzondere jeugdzorg hectisch jaar tijd vrij om een complexe materie te synthetiseren. Dat deden ook Kelly Neyens en Ann Smets, respectievelijk psychologe en pedagogisch directeur in de gemeenschapsinstelling De Kempen. Ans Vandeperre, psychologe in de gevangenis van Merksplas, en Gaetène De Smaele, psychologe in de gevangenis van Hasselt, maakten de weinig beschikbare tijd vrij om onderbelichte aspecten van werken met daders onder de aandacht te brengen. Chris, Ans en Gaetène bereiden over de door hen behandelde onderwerpen ook een doctoraatsonderzoek voor. Dank u wel.

Het bovenstaande betekent niet dat de andere coauteurs minder belangrijk zijn! Lieslot Bisschops bracht een onmogelijke taak tot een goed einde: ondanks een beginnende maar bloeiende internationale onderzoekscarrière waarin Nederlandstalige teksten niet het belangrijkste zijn, slaagde ze erin om op weinig pagina's duidelijk te maken welke enorme ravage milieucriminaliteit veroorzaakt, en dat normoverschrijdend handelen nooit begrepen kan worden als simpel 'individueel' bepaald. Het doel om de noodzakelijke inbedding van een criminologische psychologie in een criminologische sociologie, antropologie en economie exemplarisch te verduidelijken, is ruimschoots bereikt. Dank u wel.

Sara Rowaert brengt met haar eerste doctoraatspaper de essentie van een zeer uitgebreide literatuur samen. Ze werd daarin bijgestaan door haar promotor Stijn Vandevelde. Stijn Vandevelde was bovendien bereid mijn chaos te doorstaan in het schrijven van een hoofdstuk dat aantoonde dat een efficiënte en effectieve behandeling van daders wetenschappelijk haalbaar, humaan en noodzakelijk is. Dank u wel.

Ziezo

De beslissing om dit handboek te realiseren was zowel gemakkelijk als zeer moeilijk. Gemakkelijk omdat er nood is aan een Nederlandstalige introductie op wat criminologische psychologie is, die geïnteresseerde lezers helpt zich te oriënteren. Ook gemakkelijk omdat de studenten elk jaar 'suggereerden' om toch liever geen Engelstalig boek als leerstof op hun

boterham te geven en omdat ik, zoals elke docent, nooit helemaal tevreden was over het boek dat ik gebruikte (zelfs niet PCC).

Anderzijds was het ook moeilijk: het voorbije jaar bevestigde hoeveel tijd dit project de coauteurs en mij zou kosten, met de nodige *collateral damage* voor familie, vrienden, huis, tuin en werk. Ik noemde het eerst lachend ‘mijn project voor 2015’, maar het bleek gewoon ‘het jaar 2015’ te zijn.

Het handboek is er, en het is goed. Dat is de verdienste van velen.

Elisabeth Torfs was de eerste beweging: een vriendelijke mail van Uitgeverij Acco leidde tot een voorzichtige verkenning en vervolgens een intensieve samenwerking. Ze zorgde voor de tips en structuur die de start vlot lieten verlopen. Marie Vanhoutte nam daarna over en leidde het boek deskundig en steeds met een luisterend oor door de finale rush, met als resultaat ook een taalkundig correct en mooi product.

De diverse auteurs gingen verrassend snel in op mijn vraag of ze een bijdrage wilden leveren en maakten in hun drukke agenda tijd vrij om dat ook zeer kwaliteitsvol te doen, ondanks strikte deadlines, zware begrenzings in aantal woorden (ook dat is hedendaagse wetenschap: woorden tellen), het verwerken van vragen en suggesties, een reviewproces en een virtueel leesplatform dat voor velen onwennig aandeed. Twee anonieme reviewers waren bereid om op korte tijd het volledige manuscript door te nemen en van commentaar te voorzien. Ze boden een bemoedigende bevestiging dat het boek er mag zijn, en gaven ook constructieve verbetervoorstellen.

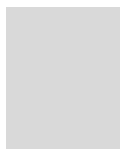
Mijn gezin liet toe dat ik op vrijdagavond in de zetel in slaap viel (ook al had ik gezegd ijs te zullen scheppen) en zorgde voor de intrinsieke motivatie.

Dank u wel.

STEF DECOENE
4 januari 2016

DEEL 1

Een algemeen-psychologisch procesmodel van normoverschrijdend handelen

Normoverschrijdend handelen: een basismodel

Stef Decoene

1. SOCIOLOGISCHE THEORIEËN VAN DELINQUENTIE: BOUWSTENEN VOOR EEN ALGEMEEN PSYCHOLOGISCH MODEL VAN NORMOVERSCHRIJDEND HANDELEN

De criminologische studie van delinquent handelen is historisch sterk bepaald door sociologische perspectieven op delinquentie (het sociale fenomeen ‘strafbaar handelen’). Ze zijn sociologisch omdat ze aandacht hebben voor sociale processen die zich boven het individu situeren en individueel handelen mee determineren, maar ook omdat ze een sociale gebeurtenis proberen te verklaren. Die ‘macrocriminogenetische’ theorieën willen verklaren hoe het komt dat er zoiets bestaat als criminaliteit of delinquentie, en niet hoe het komt dat een concreet individu een misdrijf pleegt. De blik is gericht op het sociale fenomeen ‘criminaliteit’.

We beschikken over robuuste kennis van de sociologische mechanismen die criminaliteit mee bepalen. Tabel 1.1 toont een rangordening van sociale processen zoals die in een meta-analyse naar boven kwamen (Pratt, & Cullen, 2005). De auteurs combineerden 214 studies om de impact van macrocriminogenetische voorspellers van ‘criminaliteit’ te evalueren. De studie bevat geen specifieke psychologisch-relevante kennis, maar schetst de co-determinerende sociale context waarin criminologisch-psychologische verklaringen plaats moeten vinden en zijn dus een benchmark: psychologische verklaringen die er haaks op staan, zijn wetenschappelijk bedenkelijk.

TABEL 1.1. Relatieve impact van sociale mechanismen op criminaliteitsratio's (effectgrootte is 'r')

Predictor	Effectgrootte	Predictor	Effectgrootte
Sterkte niet-economische instellingen (bv. familie, kerk)	-.391	Grootte politiediensten	.199
Gemiddelde duur werkloosheid	.387	Verstedelijking	.162
Bezit vuurwapens	.35	Woonst-mobiliteit	.15
% niet-blanke populatie	.33	Gemiddelde leeftijd	.131
Gevangenispopulatie	-.0317	Sociaaleconomische status	-.118
Collectieve werkzaamheid	-.315	Arrestatieratio	-.106
Werkloosheid onder jongeren	.279	Politie per inwoner	.098
Etnische heterogeniteit	.293	Geslachtsratio	.094
Religiositeit (als praktijk)	-.274	Structurele densiteit	.087
Familiale disruptie	.262	Politiebudget	-.082
Armoede	.253	'Get tough'-politiek	-.054
Niet-gesuperviseerde lokale peergroepen	.251	Mate van scholing	.025
Gezinsactiviteiten (als proxy voor gezinsengagement en supervisie)	.228		
Sociale steun/altruïsme	-.216		
Ongelijkheid	.207		

Gebaseerd op Pratt & Cullen (2005).

Pratt en Cullen (2005) benadrukken dat de belangrijkste variabelen verwijzen naar 'geconcentreerde economische achterstelling' en 'gebrekkige sociale integratie', en noteren de verwaarloosbare impact van harde politionele en justitiële interventies (die soms een negatief effect genereren):

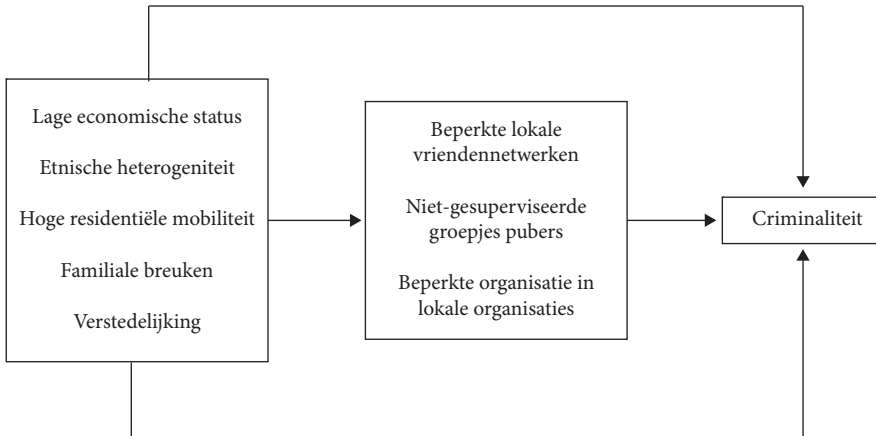
"...state-based efforts at reducing crime through the manipulation of formal social control arrangements – such as increasing sentence lengths for certain offenses, by increasing police officer strength, and so on – do not appear to have an appreciable effect on crime rates." (Pratt & Cullen, 2005, p. 426)

Sociologische verklaringen die (informele) sociale desorganisatie of economische deprivatie centraal stellen, worden het meest robuust door empirisch onderzoek ondersteund.

Criminaliteit woekert op plaatsen die burgers onvoldoende sociaal integreren en afhouden van een te verwerven redelijk welzijn:

“...economically deprived communities may lose the ability to effectively control and socialize their members, which, in turn, may result in higher rates of crime and delinquency.” (Pratt & Cullen, 2005, p. 431)

Pratt en Cullen (2005) bevestigen de conclusies van een befaamd onderzoek (Sampson & Groves, 1989). Sociale desorganisatie leidt tot verlies van informele sociale controle, in het bijzonder de toename van niet-gesuperviseerde groepjes (adolescente) leeftijdsgenoten die in hun ongestructureerde vrije tijd normoverschrijdend handelen (figuur 1.1; zie ook Cullen & Wilcox, 2013; Kubrin & Stewart, 2006; Kubrin & Weitzer, 2003; Kubrin, 2009; Lowenkamp, Cullen, & Pratt, 2003; Odgers et al., 2009; Sampson & Graif, 2009; Sampson, Morenoff, & Gannon-Rowley, 2002; Wikström & Sampson, 2003).

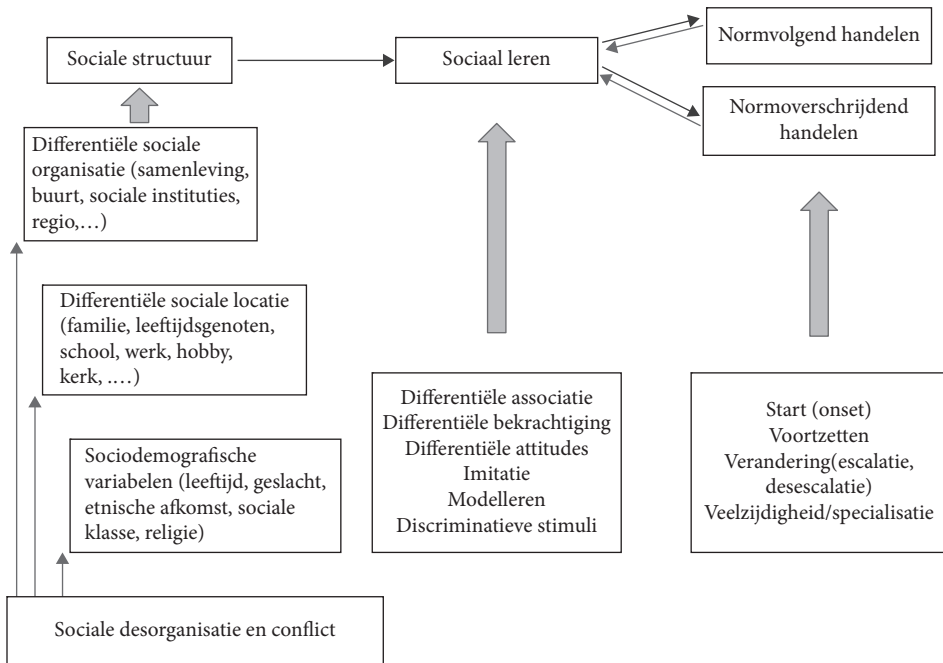
FIGUUR 1.1. *Het basismechanisme voor sociale desintegratie volgens Sampson en Graves (1989)*

Twee recente en diepgravende etnografische onderzoeken zijn interessant voor wie aan de impact van sociale desorganisatie op delinquentie twijfelt. Het ene onderzoek werd uitgevoerd in een Amerikaanse drugsbuurt, het tweede in een buurt in Buenos Aires (Goffman, 2014; Auyero & Berti, Fernanda, 2015);

Een goede verklaring van individueel normoverschrijdend handelen zal zeker mechanismen als informele sociale controle en economische deprivatie, en hun effect op socialisatie moeten kunnen duiden.

Om inzichtelijk te maken hoe sociale factoren criminaliteit veroorzaken, maken sociologische theorieën veronderstellingen over persoonlijk functioneren (het zijn uiteindelijk individuen die handelen!). Ook al willen dergelijke theorieën niet verklaren hoe het komt dat

sommige personen al dan niet meer/minder normoverschrijdend handelen, ze bieden wel bouwstenen die in een expliciet psychologische verklaring van normoverschrijdend handelen hun plaats horen te krijgen. In dit hoofdstuk gaan we in op drie belangrijke theorieën: sociaal leren, veralgemeende stress en zelfcontrole. Een vierde theorie, de routine-activiteitentheorie, komt in hoofdstuk 2 aan bod. Bij die bespreking gaan we schematisch te werk en beperken we ons tot hun psychologische ruggengraat (figuren 1.2, 1.3, 1.4; voor een vollediger overzicht van macrocriminogenetische theorieën, zie Cullen & Wilcox, 2013; McLaughon & Newburn, 2010).

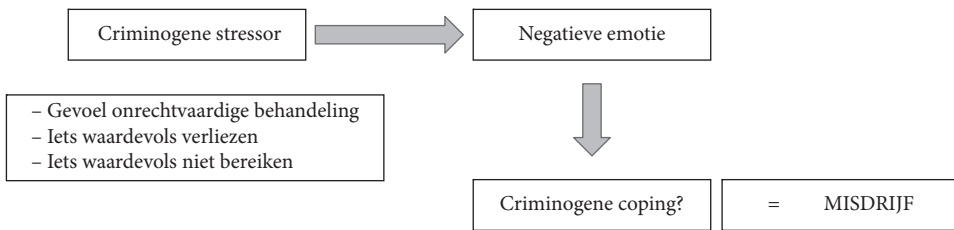
FIGUUR 1.2. *Sociaal-lerentheorie*

1.1. Sociaal-lerentheorie

De sociaal-lerentheorie (Akers, 2011) veronderstelt dat iemand een hogere kans stelt op het plegen van normoverschrijdend handelen (a) wanneer die persoon meer in contact komt met anderen die normoverschrijdend handelen ondersteunen, modelleren en/of plegen, dan met diegenen die dat niet doen ('differentiële associatie'), (b) wanneer dat handelen meer differentieel bekrachtigd wordt, (c) wanneer die persoon meer observerend (en participerend) leert van antisociale dan prosociale modellen, en (d) wanneer de hierdoor aangeleerde attitudes het normoverschrijdend handelen gaan ondersteunen.

Een pasgeboren kind is als het ware een onbeschreven blad dat zich zowel prosociaal als antisociaal kan ontwikkelen afhankelijk van die balans tussen prosociale en antisociale beïnvloedingen. De differentiële associatie is het kompas dat de richting bepaalt voor het sociale leerproces dat iedereen doormaakt. De beïnvloeding kan zowel direct als indirect (symbolisch) zijn en van dichtbij (bijvoorbeeld: de ouders) of veraf (ruimere referentiegroepen) komen. Ze werkt cumulatief: hoe langer en intensiever een bepaalde beïnvloeding speelt en hoe belangrijker de beïnvloedende bron is, hoe meer de balans naar de ene of andere kans zal overhellen. De aangeleerde attitudes zijn hierbij even belangrijk als de direct geobserveerde handelingen binnen de sociale omgeving.

Wanneer een jongere op grond van observerend leren en imitatie komt tot normoverschrijdend handelen, wordt dat gedrag differentieel bekrachtigd. Dat leerproces is opnieuw gebaseerd op een balans, namelijk de balans tussen feitelijke en geanticiperde beloningen en straffen die volgen op het gestelde gedrag. Hoe hoger de kans (of waarde, of frequentie) op een beloning voor antisociaal gedrag, hoe hoger de kans dat dat gedrag (opnieuw) gesteld wordt.

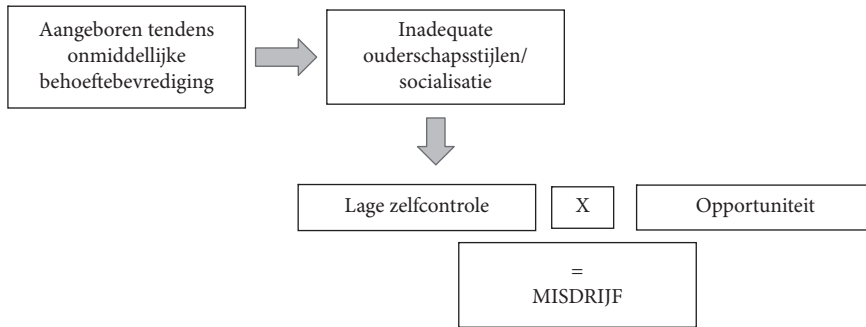

FIGUUR 1.3. *Vergemeende-stresstheorie*

1.2. Vergemeende-stresstheorie

Volgens de vergemeende-stresstheorie (Agnew, 2006) zijn individuen van nature sociaal, maar kunnen ze ‘kiezen’ voor antisociaal gedrag onder druk van bepaalde stressoren die hen ‘vervormen’ tot antisociaal handelen. Niet elke bron van stress verhoogt die kans op vervorming. Criminogene stressoren zijn volgens deze theorie ‘negatief behandeld worden’, ‘iets waardevols verliezen’ en/of ‘belangrijke doelen niet kunnen realiseren’. Die drie soorten kunnen objectief of subjectief zijn; ze kunnen het individu rechtstreeks en hier-en-nu onder druk zetten, of eerder indirect door de sociale omgeving van het individu te hinderen; ze kunnen aanwezig zijn of enkel verwacht. Ze worden verondersteld in een additieve relatie te staan en worden gekenmerkt door een bepaald ervaren gewicht en vooral de *ervaren onrechtvaardigheid* ervan. Ten slotte aanvaardt de theorie dat de criminogene druk op een individu beïnvloed wordt door bijvoorbeeld een lage of hoge sociale controle, de kortetermijnbeloning of -straf die volgt op antisociaal gedrag, of individuele ‘zwaktes’ zoals impulsiviteit of emotionele labiliteit.

Die stressoren duwen iemand echter alleen in de richting van antisociaal gedrag als ze negatieve emoties veroorzaken en de persoon in een situatie plaatsen waar enkel nog delinquentie als probleemhantering (coping) haalbaar lijkt. Negatieve emoties (boosheid, frustratie, angst) zijn het noodzakelijke doorgeefluik naar delinquentie: een stressor die niet tot negatieve emoties leidt, draagt niet bij tot de kans op normoverschrijdend handelen.

FIGUUR 1.4. *Zelfcontroletheorie*

1.3. Zelfcontroletheorie

De zelfcontroletheorie, ook de algemene theorie van Gottfredson en Hirschi (1990) genoemd, start met de observatie dat iedereen aan het leven begint met eerder weinig vermogen om de neiging tot onmiddellijke behoeftebevrediging te beheersen. Een lage zelfcontrole typeert ons basale functioneren en maakt ons als het ware intrinsiek antisociaal – we doen van nature waar we lust naar hebben zonder met anderen rekening te houden. Misdaad is een universeel en natuurlijk fenomeen. Volgens die theorie is de cruciale vraag niet hoe het fout zou kunnen gaan, maar wel hoe het komt dat we, ondanks die initiële lage zelfcontrole, er toch in slagen om in groep te functioneren en prosociaal te ontwikkelen.

Gottfredson en Hirschi hanteren een specifieke definitie van ‘misdaad’. Het zijn “acts of force or fraud undertaken in pursuit of self-interest” (p. 15). Die handelingen hebben een aantal definiërende kenmerken: ze bieden onmiddellijke behoeftebevrediging op een eenvoudige en gemakkelijke manier, ze zijn opwindend en risicovol, ze leveren weinig tot geen langeretermijnvoordelen op, ze behoeven weinig vaardigheid of planning en ze leiden vaak tot pijn en ongemak (schade) bij een slachtoffer. Misdriften verraden een algemene levensingesteldheid: alles gebeurt met het oog op onmiddellijke behoeftebevrediging. Het belangrijkste voordeel van misdriften is niet zozeer plezier dan wel het tijdelijk wegnemen van een ongemak/onlust (Goode, 2008; Gottfredson & Hirschi, 1990; Hirschi, 2004). Wanneer een bepaald probleemgedrag niet aan die criteria voldoet, beschouwen Gottfredson en Hirschi dat niet als delinquentie, maar als *deviantie*: handelingen die volgens de wet strafbaar zijn, maar niet aan de bovenstaande criteria voldoen. De auteurs vermelden hier bijvoorbeeld prostitutie of terrorisme.

Hirschi (2004) definieert zelfcontrole als “de tendens om het volle bereik van potentiële nadelen van een bepaalde handeling in overweging te nemen” vooraleer dat gedrag eventueel wordt gesteld. Zelfcontrole komt tot stand door de opvoeding en socialisatie, in de eerste plaats door ouders en in latere fasen ook door bijvoorbeeld leerkrachten. Adequate ouderschapsstijlen en vaardigheden leggen de onmiddellijke behoeftebevrediging aan banden en brengen het zich ontwikkelende kind sociaal handelen bij. Lukt dat maar onvolkomen of niet, dan blijft zelfcontrole afwezig en kunnen we het persoonlijk functioneren definiëren als ‘delinquent’.

Misdrijf = delinquente tendens x opportuniteit. Bekijken we die criminologische basisformule, dan is een lage zelfcontrole synoniem voor die delinquente tendens. De theorie wordt de ‘algemene theorie’ genoemd omdat volgens de auteurs geen andere variabelen nodig zijn dan deze die hier aangehaald worden: zelfcontrole, ouderschapsvaardigheden/socialisatie, opportuniteit.

1.4. Welke theorie is het meest robuust?

De drie hierboven besproken theorieën wijzen op verschillende psychologische mechanismen die leiden tot delinquent handelen. We beschikken over enkele degelijke meta-analyses die de relatieve waarde ervan helpen evalueren.

Pratt en Cullen (2000) voerden op 21 studies (met gegevens van 49.727 personen) een meta-analyse uit om de zelfcontroletheorie te testen. Ze codeerden mate van zelfcontrole, individuele kenmerken (zoals geslacht, al/niet gedetineerd, volwassen of minderjarig), interactie met opportuniteiten, evenals variabelen die relevant zijn voor de sociaal-lerentheorie (beïnvloeding door leeftijdsgenoten, antisociale attitudes) en een aantal methodologische variabelen (bijvoorbeeld: hoe zelfcontrole precies gemeten wordt). Gedragmatige zelfcontrole toonde een betekenisvolle effectgrootte van $r = 0,278$ (0,26 indien gemeten via zelfrapportage). De interactie tussen zelfcontrole en opportuniteit toonde een robuuste effectgrootte van $r = 0,576$. Differentiële associatie en antisociale attitudes bleken echter ook belangrijk, met respectievelijk $r = 0,23$ en $r = 0,17$; variabelen van sociaal leren verklaarden 15% variatie boven op de zelfcontrole. Moderatoranalyse leerde dat het effect van zelfcontrole op delinquentie overeind bleef indien alternatieve theorieën mee gecontroleerd werden, en dat dat effect robuust was over de steekproefkenmerken heen (bijvoorbeeld: volwassenen versus jongeren). Conclusie: zelfcontrole is een zeer sterke en algemeen werkzame oorzaak voor delinquent handelen, maar moet zeker met (aspecten van) sociaal leren aangevuld worden.

Hoofdstuk 3 gaat dieper in op de causale ouderschapskenmerken. De relatie blijkt echter complexer dan de zelfcontroletheorie veronderstelt. Perrone et al. (2004) toetsten bijvoorbeeld de rol van ouderschapsstijlen met een longitudinale studie waarbij 132 op toeval geselecteerde secundaire scholen waren betrokken (in totaal 13.536 adolescenten en hun ouders). Ze onderzochten de verschillende manieren waarop ouderschap, zelfcontrole en zelfgerapporteerde

delinquentie konden samenhangen. Ouderschapsvaardigheden droegen betekenisvol bij tot de mate van zelfcontrole, maar bepaalden zelfcontrole maar ten dele. Ook het geslacht van de jongere en de familiale samenhang voorspelden zelfcontrole. Zelfcontrole had bovendien een onafhankelijke bijdrage tot de voorspelling van delinquentie, wat de kwaliteit van de ouderlijke opvoedingsstijl ook was.

Opvallend was dat de sterkste voorspeller de aanwezigheid van antisociale leeftijdsgenoten is. Ouderschapsvaardigheden zijn ook voor adolescenten belangrijk, maar leeftijdsgenoten sturen sterker aan; zelfcontrole wordt maar ten dele gemedieerd door ouderschapsvaardigheden. Vervolgonderzoek (Unnever, Cullen, & Agnew, 2006) bij 2.472 scholieren leerde dat zelfcontrole een zeer sterke voorspeller is van normoverschrijdend handelen, dat de ouderschapsstijl zelfcontrole verhoogt en dat ouderlijke monitoring (opvolging van wat de jongere doet) ook een onafhankelijk beschermend effect heeft op normoverschrijdend handelen: het gedragsmatig opvolgen van kinderen installeert een pro sociaal leerproces én reduceert delinquente opportuniteiten.

Pratt et al. (2010) combineerden 133 onderzoeken ($n = 118.403$) en gingen na welke rol variabelen van sociaal leren (differentiële associatie, antisociale attitudes, differentiële bekrachtiging, modelleren/imitatie) hebben bij het verklaren van criminaliteit. Ook hier werden moderatorvariabelen gecontroleerd (leeftijd, geslacht, etnische afkomst, en ook of variabelen uit andere theorieën mee gecontroleerd werden en dus de effectgrootte kunnen verlagen).

De geobserveerde effectgroottes voor differentiële associatie en antisociale attitudes bleken robuust ($Mz = 0,225$ en $Mz = 0,218$), die voor differentiële bekrachtiging en modelleren waren betekenisvol maar klein ($Mz = 0,097$ en $Mz = 0,1$). De manier om de variabelen te meten is belangrijk: differentiële associatie gemeten aan de hand van het gedrag van leeftijdsgenoten of ouders ofwel aan de hand van attitudes van leeftijdsgenoten heeft een beduidend grotere impact dan de attitudes van ouders of derden. Pratt et al. (2010) concludeerden dat die effectgroottes voldoende algemeen gelden over bijvoorbeeld steekproefkenmerken heen, maar onderhevig zijn aan enkele moderatoreffecten (zo bleken de effectgroottes sterker ten aanzien van zogenaamd deviant handelen (bijvoorbeeld middelenmisbruik) dan ten aanzien van geweldsdelicten). Ze geven ook aan dat de operationalisatie van kenmerken van sociaal leren, zoals differentiële bekrachtiging en modellering, verder onderzocht zou moeten worden. Een mooi voorbeeld komt uit het eerder vermelde onderzoek van Unnever, Cullen en Agnew (2006): ineffectieve ouderschapsstijlen falen niet alleen bij het verhogen van zelfcontrole, maar leren kinderen ook om onbeheerst en niet-planmatig te handelen door inadequate uitingen van agressie en frustratie te bekrachtigen.

Er zijn mij geen recente meta-analyses bekend die de veralgemeende-stresstheorie evalueren, wat op zich misschien al sprekend is. Er zijn wel meerdere degelijke literatuuroverzichten van het beschikbare en uitgebreide onderzoek (Cullen & Wilcox, 2013; McLaughon & Newburn, 2010; Op de Beeck, 2012; Sigfusdottir, Kristjansson, & Agnew, 2012). Hierbij lijkt er consensus te zijn dat evidentie voor veralgemeende-stressmodellen slechts matig positief is, met kleine effecten die sterk (en vaak niet zoals verwacht) onderhevig zijn aan diverse modererende variabelen. Dat bleek ook uit het doctoraatsonderzoek van Op de Beeck (2012).

Een relevante implicatie van die studie is dat subjectieve stressoren slechts enige impact hadden bij jongeren die vooraf negatief belast zijn.

2. EEN PROCESMODEL VAN PERSOONLIJK HANDELEN

De drie dominante theorieën van criminaliteit bevatten psychologische elementen die intuïtief herkenbaar zijn, maar die te los van elkaar staan. De wetenschappelijke evidentie suggereert dat zeker zelfcontrole en sociaal-cognitief leren een voorspellende kracht hebben.

De criminologische psychologie onderzoekt echter niet hoe een sociaal fenomeen zoals criminaliteit ontstaat of functioneert, maar wel hoe het komt dat individuen normoverschrijdend handelen. De focus ligt op de interindividuele en intra-individuele variaties in het stellen van normoverschrijdend handelen. Hoe komt het dat Joris meer diefstallen pleegt dan Sofie, en dat Piet er geen pleegt? Wat zorgt ervoor dat Joris op sommige momenten (of in sommige situaties) meer feiten pleegt dan op andere? Hoe komt het dat twee kinderen uit eenzelfde gezin verschillend ontwikkelen qua antisociaal functioneren?

Aan de hand van een algemeen toepasbaar model van persoonlijk handelen zullen we hierna het normoverschrijdend handelen proberen te beschrijven en verklaren.

2.1. Vooronderstellingen

De criminologische psychologie vooronderstelt dat normoverschrijdend handelen bepaald wordt door dezelfde psychologische processen die alle andere vormen van handelen (bijvoorbeeld: (on)hygiënisch handelen) bepalen. Ze doet daarom een beroep op alle relevante subdisciplines van de psychologie: de psychologie van de waarneming, van het geheugen, van emoties en motivaties, de leerpsychologie, de persoonlijkheidspsychologie, de sociale psychologie, en ga zo maar door. Er zijn gemakkelijk degelijke Nederlandstalige inleidingen in de psychologie te vinden (bijvoorbeeld: Aronson & Wilson, 2014; Braet & Prins, 2014; Brysbaert, 2014; Craeynest, Craeynest, & Meuleman, 2010; Craeynest, 2013; Kohnstamm, 2009).

Psychologie is een gedragswetenschap. Dat betekent dat psychologen aanvaarden dat psychologische verklaringen starten bij wat mensen doen. De fundamentele behavioristische les dat enkel gedrag observeerbaar is, betekent evenwel niet dat intrapsychische processen geen rol spelen. Integendeel, als we willen proberen te verklaren en begrijpen hoe het komt dat iemand iets doet (of niet doet), moeten we een beroep doen op allerhande niet-observeerbare interne gebeurtenissen (zoals gedachten en gevoelens) (Bergner, 2011).

Psychologie als gedragswetenschap is echter ook familie van de sociale en menswetenschappen. Wat iemand doet, kan niet verklaard worden indien enkel met gedrag of intrapsychische processen rekening wordt gehouden. Leven in een sociale wereld betekent dat

er allerhande externe factoren zijn die soms zeer determinerend zijn voor wat we doen en hoe we dat doen. Er is geen gedrag zonder sociale en maatschappelijke context (vandaar het belang van macrocriminogenetische theorieën). Bovendien zijn veel intrapsychische processen ‘talig’: ze zijn er omdat we binnen onze sociale omgeving betekenis geven aan de dingen en die betekenis in ‘woorden’ vatten. Hiermee is een psychologie van menselijk handelen ook per definitie ‘semiotisch’ (dat wil zeggen: bepaald doordat we (sociaal) de dingen representeren) (Chandler, 2002; Eco, 1976; Sebeok, 1994).

Ook al heeft psychologie als wetenschap veel kennis verworven over het menselijk handelen en is er consensus over veel van die psychologische processen, toch betekent dat niet dat er geen interne spanningen, discussies of problemen zijn. Vaak liggen die gecamoufleerd in de keuze van de gebruikte termen. Ik sta hier stil bij enkele van die termen.

We spreken over normoverschrijdend *handelen*, niet over gedrag. Gedrag betekent in dit handboek meestal een concreet observeerbare motorische gebeurtenis (‘X raakt met een gebalde hand de neus van Y’). Handelen verwijst daarentegen naar een geïntegreerde sequentie van dergelijke motorische gebeurtenissen en bijbehorende, specifieke intrapsychische processen (Bergner, 2011). Handelen vooronderstelt dat de motoriek mee aangestuurd wordt door die intrapsychische processen (en dus betekenis heeft). Een cruciaal psychologisch inzicht is dat het onmogelijk is om menselijk gedrag te formuleren zonder al verwijzing te maken naar het handelingskarakter ervan (herlees het voorbeeld hierboven maar even!).

De term ‘*organisme*’ verwijst naar de mens als biologisch systeem. *Individu* is een eerder neutrale term: die geeft aan dat we kijken naar hoe een dergelijk organisme eng-psychologisch functioneert (dat wil zeggen: zonder rekening te houden met bijvoorbeeld de sociale en maatschappelijke context). Het concept ‘*persoon*’ geeft aan dat we een individu expliciet opvatten als betekenisgevend en betekenisverwerkend (dat wil zeggen: zoals het gesocialiseerd en bij implicatie moreel functioneert).

De criminologische psychologie bestudeert hoe personen normoverschrijdend handelen en moet daarbij de onderliggende biologische gegevenheid en sociale en maatschappelijke omgeving mee in rekening brengen. Het zijn enkel personen die normoverschrijdend handelen.

Hiermee komen we tot misschien wel de belangrijkste vooronderstelling. De criminologische psychologie verhoudt zich per definitie tot de enorme complexiteit van wat mag en niet mag, wat is toegelaten en wat niet. Ze ontsnapt niet aan *moraliteit en ethiek*: seksueel normoverschrijdend handelen vooronderstelt dat de menselijke seksualiteit genormeerd is, ecologisch normoverschrijdend handelen vooronderstelt dat onze relatie met de natuurlijke wereld genormeerd is. We volgen hierbij onder meer Margalits onderscheid tussen goed/slecht-regels die een concrete samenleving typeren (moraliteit) en goed/slecht-regels die over alle samenlevingen heen (dus universeel) gelden (ethiek) (Margalit, 2006). Zoals recente politieke gebeurtenissen leren, is verkrachting niet in elke samenleving altijd moreel onaanvaardbaar, maar verkrachting is wel ethisch onaanvaardbaar.

Dit is niet de plaats om in te gaan op de filosofische, psychologische en sociale complexiteit die deze tweedeling installeert (zie hiervoor onder meer Gert, 2015). Belangrijk is wel

dat het contrast tussen moraliteit en ethiek niet zomaar gereduceerd kan worden tot het onderscheid tussen arbitraire en niet-arbitraire regels en normen. Bijvoorbeeld: in België mag je op de snelwegen niet sneller rijden dan 120 km/u. Een verkeersboete is arbitrair in die zin dat volgend jaar de limiet bijvoorbeeld op 130 km/u gelegd kan worden. 'Morele' regels zijn niet arbitrair in die betekenis, omdat ze ingebed zijn in diepliggende antropologische en historische dynamieken, en dus sociohistorisch gecontextualiseerd zijn (ze zijn relatief, maar niet arbitrair). Zoals bij de bespreking van regulatie en zelfsturing duidelijk zal worden, is het voor de criminologische psychologie vooral van belang te zien dat elke zelfsturing 'normering' vooronderstelt, en veel minder of die normen arbitrair, relatief of universeel zijn (ook al kan persoonlijk functioneren mee bepaald worden door de persoonlijke interpretatie van hoe 'stabiel' die normen zijn).

2.2. Handelen wordt geleerd op basis van cognitieve en sociale invloeden

Sociaal-cognitief leren (SCL; Bandura, 1962, 1969, 1971, 1973, 1975, 1977, 1986, 1997; Bandura & Ribes-Inesta, 1976; Rotter, 1954; Mischel, 1968, 1973) beschrijft mensen als zich actief organiserende organismen die op basis van continu leren én in interactie met hun omgeving zoeken om de voor hen belangrijke doelen te bereiken. Ze ontwikkelen zich tot personen door een complexe wisselwerking tussen intern meegegeven kenmerken (evolutionair en genetisch bepaald), omgevingsfactoren en sociale beïnvloedende processen. Al die elementen zijn mee onderdeel van de 'psychologische situatie': het geheel van factoren en gebeurtenissen die op een gegeven moment iemands functioneren bepalen. Persoonlijk functioneren balanceert dus tussen (en wordt beïnvloed door) deze verschillende domeinen: de geïnterpreteerde fysieke omgeving, de geobserveerde (en dus per definitie geïnterpreteerde) sociale modellen en interne representaties die onderhevig zijn aan een voortdurende zelfregulatiedynamiek gericht op het realiseren van gestelde doelen. Hierna (en in hoofdstuk 2) worden de verschillende elementen uitgelegd die in de hier-en-nu-balans van een psychologische situatie samenkomen.

Typisch voor het sociaal-cognitief leren is dat er vier thema's centraal staan (Schunk & Usher, 2012): leren in constante interactie met de omgeving, procesdenken in plaats van dispositioneel denken, zelfregulatie en agency (wat hier vertaald wordt als 'zelfsturing'). Die vier thema's impliceren dat het onmogelijk is om de groei van een individueel organisme tot een persoon te begrijpen los van de socialiteit.

Leren in behavioristisch perspectief staat onder controle van twee klassen van factoren. De eerste groep zijn de stimuli: die aspecten van onze fysieke omgeving die een impact hebben op ons (instinctmatige) motivationele systeem. Bijvoorbeeld: bij voedsel saliveert de hond; wanneer voedsel en een bel samen worden aangeboden, leert de hond dat de bel en het voedsel in een voorwaardelijke relatie staan met elkaar en saliveert de hond als de bel rinkelt. De tweede groep zijn responsen of motorische gedragingen. Responsen kunnen bekrachtigd worden. Bijvoorbeeld: als de hond met de oren flappert, krijgt hij een stukje worst; de respons (met de oren flapperen) wordt hier positief bekrachtigd, zodat de hond vaker met de oren zal flapperen als

hij zijn baasje ziet. Bekrachtiging bestaat uit vier subtypes: positieve en negatieve bekrachtiging en positieve en negatieve bestraffing. Een gedrag kan bekrachtigd worden omdat het iets positiefs of negatiefs oplevert, of omdat het iets positiefs wegneemt of iets negatiefs behoudt.

Dat leersysteem is deterministisch: wat organismen doen, staat onder antecedente en consequente controle. De omgevingsstimuli hebben een effect op het gedrag (antecedente controle), en het gedrag zelf genereert een consequente controle op toekomstig gedrag door de balans van bekrachtigingen. Anders gezegd: gedrag staat onder omgevingscontrole en verandert op grond van omgevingsfactoren, bij een klassieke conditionering omdat twee stimuli aan elkaar gekoppeld worden, bij een operante conditionering omdat responsen gekoppeld worden aan omgevingsfactoren. De koppelingen tussen responsen en stimuli zijn sterk wetmatig georganiseerd en vragen geen andere variabelen dan die twee observeerbare elementen. Er lijkt geen nood te zijn aan interne factoren, zoals cognities.

Niemand betwijfelt dat conditionering in al haar complexiteit veel gedrag helpt te verklaren, en dat de verworven kennis aanzienlijk en praktisch relevant is (Bouton, 2007). Menselijk gedrag gehoorzaamt sterk aan de conditioneringsprincipes.

Toch werd het behaviorisme als dominant (en radicaal) paradigma vrij snel verlaten. Chomsky (1959) beargumenteerde overtuigend dat taal en taalverwerving complexe mentale fenomenen zijn die niet verklaard kunnen worden zonder een beroep te doen op interne (niet-observeerbare) elementen die volgens hem minstens gedeeltelijk aangeboren zijn, én die in de complexe interactie met een sociale omgeving zichzelf realiseren. Neisser (1967) maakte eveneens korte metten met het behaviorisme door radicaal niet te spreken over leren maar over perceptie en geheugen, en over de complexe processen die geïnfereerd moeten worden om die fenomenen te verklaren.

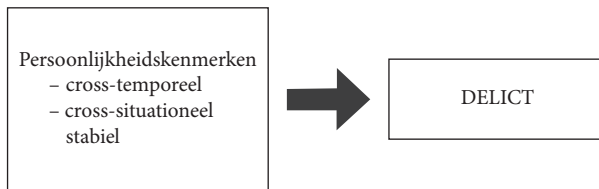
Ten slotte toonde Bandura in soms verbluffend eenvoudige experimenten dat leren ook gebeurt zonder dat mensen responsen stellen. Het 'Bobo doll'-experiment (Bandura, Ross, & Ross, 1961, 1963; Bandura, 1965) toonde dat kinderen nieuw agressief gedrag leerden door gewoon te kijken hoe een volwassen model agressief gedrag stelde op een grote pop. Hoe vanzelfsprekend die observatie ook lijkt, observationeel leren kan niet binnen een behavioristisch model worden gevat. Het vooronderstelt immers een derde groep factoren: interne (mentale) processen of representaties. Bovendien hoefde er geen gedrag (respons) gesteld te worden om toch te leren, kinderen leerden door gewoon te kijken. Verder psychologisch onderzoek verhelderde dat stimuli niet zomaar fysieke entiteiten zijn maar geïnterpreteerde situatiekenmerken. Met andere woorden: individuen leren niet zozeer op grond van fysieke stimuli, maar op basis van hoe aan die stimuli betekenis wordt verleend op grond van interne representaties en processen. Het is op basis van de toegeschreven betekenis dat *handelingen* worden gesteld.

Het is wetenschappelijk verworven dat leren zeer sterk door sociale factoren (en sociale modellen) wordt beïnvloed. De flexibele manier waarop de sociale omgeving (in eerste instantie de ouders, later andere volwassenen en leeftijdsgenoten) modelleert hoe dingen gedaan kunnen worden, imitatie stimuleert én ondersteunt, en toont hoe betekenis verleend kan en moet worden, stuurt op een zeer krachtige manier het leren en de individuele ontwikkeling. Daarom ook is die sociale omgeving een zeer krachtige voorspeller voor het ontstaan en in stand houden van antisociaal handelen (Andrews & Bonta, 2010).

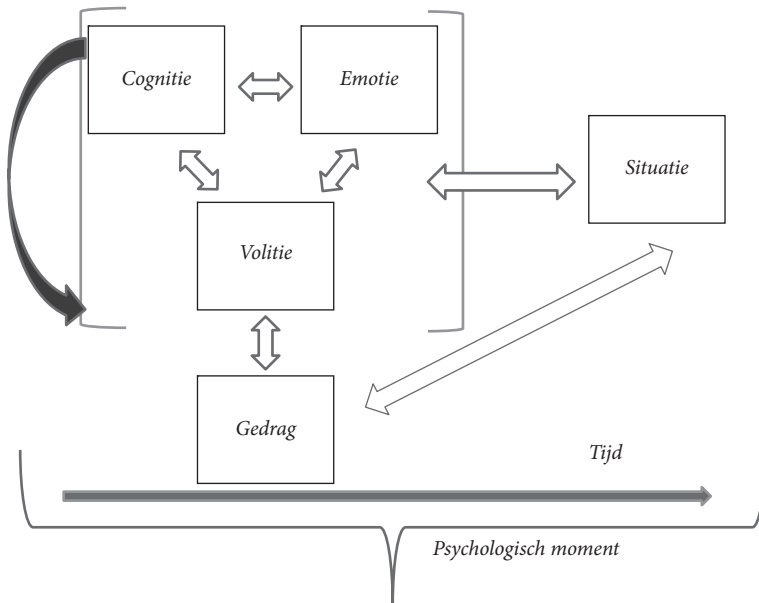
2.3. Dispositioneel versus procesmodel over persoonlijk functioneren

Sociaal-cognitief leren vervangt een dispositioneel model van persoonlijk functioneren door een procesmodel (Eaton, South, & Krueger, 2009; Kammrath & Scholer, 2012; Mayer, 2005; Mischel & Shoda, 1995).

(a)

(b)

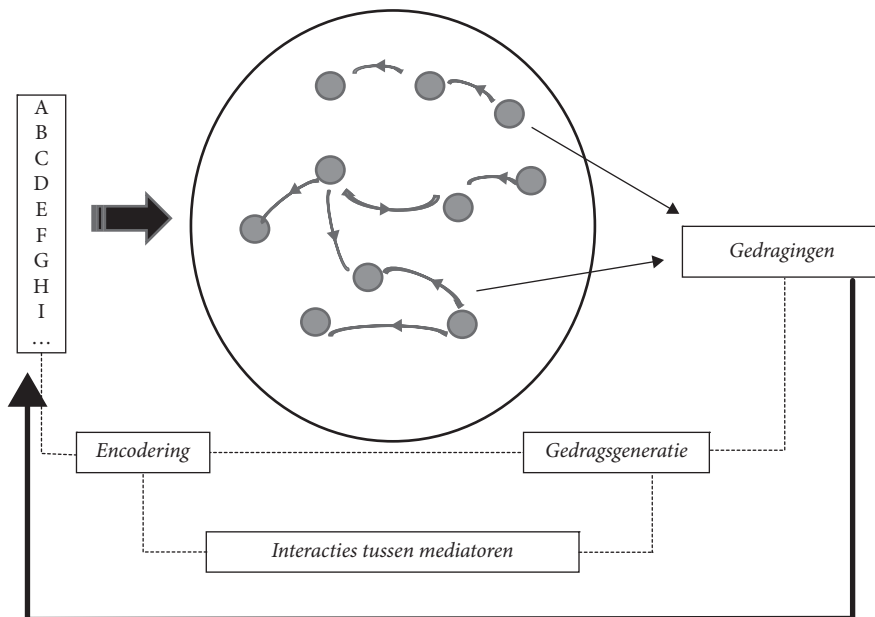
FIGUUR 1.5. Schematische weergave van (a) een dispositioneel (of trek)model en (b) een procesmodel van persoonlijk functioneren

Het dispositionele model (figuur 1.5.a) was lange tijd het dominante wetenschappelijke model voor de verklaring van persoonlijkheid en interindividuele verschillen in persoonlijkheid. Het geeft ook weer hoe we allemaal dagelijks intuïtief denken over persoonlijk functioneren en het domineert nog steeds de klinische praktijk (zowat alle persoonlijkheidsvragenlijsten zijn dispositioneel van aard: Jan *is* extravert). Mensen hebben volgens dit model bepaalde

kenmerken die ze enerzijds via hun biologische opmaak hebben meegekregen (bijvoorbeeld: temperamentkenmerken) of zich tijdens hun ontwikkeling eigen hebben gemaakt (persoonlijkheidskenmerken). Die kenmerken zijn stabiel over de tijd en situaties heen. Verschillen tussen individuen worden bepaald door de mate waarin ze een bepaald kenmerk hebben (bijvoorbeeld: meer of minder introvert), dat zich dan vertaalt in verschillen in handelen, én waarbij die verschillen op alle tijdstippen en in alle situaties vergelijkbaar blijven. Cross-temporele en crosssituatiele stabiliteit impliceert dat mensen sterk voorspelbaar zijn: indien extravert, dan altijd en overal extravert; indien paranoïde, dan altijd en overal paranoïde.

Sinds de jaren zestig van de vorige eeuw is echter geweten dat persoonlijkheidskenmerken meestal niet die stabiliteit vertonen: de intra-individuele variatie over tijdstippen en situaties heen is groot tot zeer groot (Mischel, 1968). Het is een leuke vaststelling dat de eerste empirische vaststellingen hierover, gepubliceerd in 1928, werden gedaan ten aanzien van normoverschrijdend handelen van schoolkinderen (Harthorne & May, 1928).

Mischel en Shoda (1995; Mayer, 2005; Mischel, 2004) formuleerden een sociaal-cognitief model van persoonlijk functioneren dat die intra-individuele en interindividuele variatie kan verklaren (figuur 1.6). Situatiekennmerken worden mentaal gecodeerd en activeren cognitief-affectieve representaties die kunnen verwijzen naar interpretaties van situaties, andere personen, doelen, waarden en normen, verwachtingen, emoties, vaardigheden en zelfregulatieschema's. Die interageren met elkaar en kunnen zich dan vertalen in handelen.

FIGUUR 1.6. Het cognitief-affectief procesmodel (CAPS) van Mischel en Shoda (1995). Een situatie (A – I...) wordt intrapsychisch gecodeerd aan de hand van als relevant ervaren kenmerken, die als mediërende cognitief-affectieve eenheden (grijze cirkels) met elkaar interageren, elkaar activeren of inhiberen, en aanleiding kunnen geven tot gedragingen, die op hun beurt effect hebben op hoe de situatie wordt ervaren en dus gecodeerd